

Een uitgave van het
Cultuurhistorisch Centrum Oldambt

GELOOF EN OVERTUIGING

- Kerken en kloosters | Otto Knottnerus
- Weg met de beelden! | Jan Pieter Koers
- De geloofswereld van Schortinghuis | Jan Pieter Koers

Kerken en kloosters

Tegen het einde van de 8^e eeuw werden het Oldambt en Westerwolde veroverd door de troepen van Karel de Grote. De inwoners dienden zich te bekeren tot het christendom. Dat ging niet vanzelf: sommige mensen klampten zich vast aan hun oude heidense goden. Maar anderen hadden minder problemen met de God van de overwinnaars. Belangrijke families schonken landerijen aan ver afgelegen abdijen om bij de koning in een goed blaadje te komen. De kuststreken werden toegewezen aan het bisdom Münster, als missiegebied voor de zendeling Liudger en zijn opvolgers. Daaronder vielen ook het Oldambt en het grootste deel van het Reiderland. Westerwolde werd samen met de omgeving van Winschoten bij het bisdom Osnabrück gevoegd. De abt van Corvey aan de Weser had hier nogal wat bezittingen.

Er waren maar weinig kerken. Heidense begraafplaatsen, zoals in Termunterzijl, bleven nog lang in gebruik. Rond het jaar 1000 hadden Termunten en Oosterreide een eigen kerkgebouw; Midwolda en Ulsda (bij Beerta) volgden niet veel later. Iedere kerk was gewijd aan een heilige, bijvoorbeeld Sint Jan in Midwolda en Sint Vitus in Winschoten.

Tegen de tijd dat de kustbewoners het achterland gingen ontginnen en dijken gingen bouwen, kregen ze ook meer aandacht voor geloofszaken. De kerk kwam midden in de gemeenschap te staan. Ieder dorp kreeg een kerkgebouw met een eigen kerkhof, waar markten werden gehouden en recht werd gesproken. De dorpspastoor was een belangrijke persoonlijkheid, die ruzies beslechtte en gezamenlijke rituelen organiseerde. De eerste kerken

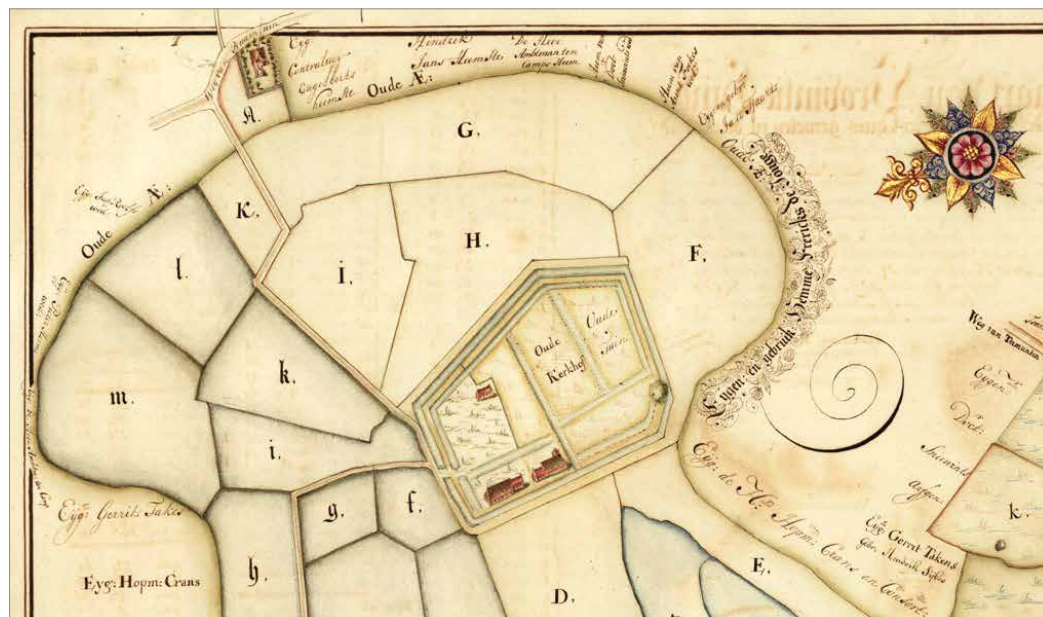
▲ *Kruisbeeldje, vondst Grijevrouwenklooster*

▲ *Pauselijk zegel, vondst Grijevrouwenklooster*

waren van hout. Daarna gebruikte men tufsteen als bouw materiaal, dat werd aangevoerd met schepen uit de Eifel. Toen de mensen eenmaal de baksteenfabricage onder de knie kregen, rond 1200, werden de kerkgebouwen groter en mooier. De basiliek van Midwolda met zijn vier slanke torens, gesloopt in het begin van de 18^e eeuw, was misschien wel het opvallendste voorbeeld.

In de 13^e eeuw werd ook een handvol kloosters gesticht. Dat gebeurde op initiatief van hoofdelingen, die een plek zochten waar hun zoons en dochters een leven van bezinning en gebed konden leiden. Het klooster van Palmar – na 1447 verdrongen in de Dollard – sloot zich aan bij de orde van de premonstratenzers, net als het nonnenklooster van Heiligerlee. Het klooster van Menterwolde (bij boerderij De Olde Stoeve in Nieuwolda) trad toe tot de

▲ *Het land van het Grijzevrouwenklooster*

cisterciënzers. De nonnen verhuisden in 1259 naar het Grijzevrouwenklooster bij Midwolda, de monniken in 1299 naar Grijzemonniken bij Termunten. De ridderorde van de Johannieters stichtte een commanderij in Goldhoorn bij Finsterwolde, terwijl in Oosterreide nog een dominicanessenklooster kwam te staan. De kloosters kregen veel land. Een deel daarvan werd bewerkt door modelboerderijen of voorwerken, bijvoorbeeld Lalleweer en Lesterhuis (bij Termunten), de Smacht in Westerlee en de kloosterplaats in Muntendam. Maar op den duur

gingen de monniken steeds meer een luxe levenswijze leiden. Abt Boingus van Termunten trok daarom rond 1420 de touwtjes stevig aan. Hij begon een hervormingsbeweging die veel invloed had. In de tijd van de Reformatie liepen de kloosters snel leeg. De landerijen werden na 1594 in beslag genomen en verdeeld tussen de stad Groningen, de Ommelanden en de Provincie.

Het Munnikeveen is een voormalig eiland in de Finsterwolderpolder. Het was ooit een hoogveengebied, in het bezit van de monniken van Termunten. Door de Dollardoverstromingen raakte het veen bedekt met een 60 cm dikke kleilaag. Latere eigenaren profiteerden van de landaanwinning. In 1899 hebben ze samen de Maatschappij tot exploitatie van het onverdeelde Munnikeveen NV opgericht, die nog steeds bestaat.

Weinig namen herinneren nog aan de kloostertijd: Kloosterholt in Heiligerlee, de Nonnegatsterpolder bij Nieuwolda en de boerderij Kloostergare in Beerta (nu in het Nederlands Openluchtmuseum). De Langestraat in Winschoten heette vroeger Wittevrouwenstraat, genoemd naar de nonnetjes van Heiligerlee.

Weg met de beelden!

De treurende Maria, die in de zomer van 1989 in Zuidbroek onder de kerkvloer werd gevonden, is met haar gehavende neus een stille getuige van een roerige tijd.

▲ Mariabeeld uit de kerk van Zuidbroek

Midden 16^e eeuw verloor het rooms-katholieke geloof steeds meer terrein. Aflaat, biecht en heiligenverering deden een toenemend aantal geestelijken afstand nemen van de moederkerk in Rome. Ze vonden inspiratie in de hervormingsgedachte, die nieuwe vormen van geloof aanreikte. De gevestigde kerk toonde zich echter bezorgd en zong maatregelen om het tij te keren. Zo kwam in 1559 een reorganisatie van de bisdommen tot stand en werd het Bisdom Groningen gevormd. Johan Knijff, de eerste bisschop, sprak duidelijke taal. Alle kerken dienden weer *myt belden en scilderinge* worden voorzien.

Na het uitbreken van de oorlog met Spanje namen de tegenstellingen een gewelddadiger wending. Staatse geuzen vielen vanaf hun boten op de Eems aan op kerken en kloosters. In oktober 1569 bestormden ze de kloosters in Termunten en Midwolda, roofden kostbaarheden en staken gebouwen in brand. In het jaar daarop braken ze de viertorenkerk in Midwolda open en namen miskelken en waardevolle spullen mee. In 1574 moest het Grijzevrouwenklooster in Midwolda er opnieuw aan geloven. Zelfs diep het binnenland in, in Zuidbroek, wisten de geuzen op 21 mei 1580 de kruiskerk binnen te dringen. Ze braken kasten open en roofden mis-

▲ Christusbeeld uit de kerk van Zuidbroek

gewaden en boeken en sloegen de heiligenbeelden en het crucifix aan stukken. De vernieling van het doopvont werd voorkomen en het orgel bleef gespaard, omdat de indringers genoeg namen met geld en een hoeveelheid pijpen waarvan ze kogels konden gieten.

Kort voor die aanval was de Groninger stadsregering van politieke kleur verschoten en sprak men zich weer uit voor het Spaanse gezag. In augustus 1580 werd de bevolking opgedragen alle *nijcheiden* aff

► Gewelfschildering in de kerk van Noordbroek

to schaffen und in alles na de oude Cattolijcke religie terug te draaien. In Zuidbroek werd in 1582 de schade van de geuzenaanval hersteld. De kerkvoogden kochten een nieuwe miskelk, de altaren werden weer ingericht en de beelden op hun plaats gezet. Deze situatie duurde tot de zomer van 1594, toen Willem Lodewijk van Nassau met zijn manschappen de stad Groningen belegerde. Op 22 juli gaven de bestuurders zich over en traden Stad en Ommelanden weer toe tot de Unie van Utrecht. In het *Tractaat van Reductie* werden de uitgangspunten voor de toetreding beschreven, ook het punt dat *binnen der stad Groeninghen ende Landen gheen ander Religie geëxerceert sal worden dan die gereformeerde Religie zulcx als die jegenwoordelick, inde geunieerde Prouincien openbaerlick geëxerceert wordt*. Daarmee was de overgang een feit. Katholieke uitingen als altaren en heiligenbeelden verdwenen uit de kerken. Niet met geweld, maar dikwijls met zachte hand, zoals we weten van Midwolda, waar in de nazomer van 1594 vier soldaten uit de stad Groningen aankwamen met de opdracht het altaar af te breken. De altaren en de beelden zijn bijna allemaal verloren gegaan, behalve dan het Maria- en Christusbeeld, die in de roerige tijd een veilige plek vonden onder de vloer. De gevonden beelden hebben een plekje gekregen in het koor van de kerk.

Ondergekalkt. In de jaren na de omwenteling verdwenen alle katholieke uitingen uit de kerken. Niet alleen beelden en altaren, ook de muurschilderingen en afbeeldingen van bijbelscènes op de gewelven werden met witkalk bestreken. Ruim drie eeuwen bleven ze verborgen, totdat ze bij restauratie werden ontdekt en vrijgelegd. De kerk van Noordbroek spant wel de kroon. Een aantal grote scènes met Adam en Eva, de Doop in de Jordaan, Christophorus, de Evangelisten en tot slot de Wederkomst van Christus vormen één van de belangrijkste cultuurschatten in het Oldambt.

De geloofswereld van Schortinghuis

Op een koude zondag in het voorjaar van 1734 reed een vrolijke stoet rytuigen en bontgekleurde boerenwagens het dorp Midwolda uit. Voorop Johan Hora en zijn gezin. Het einddoel was de kerk van Weener in Oost-Friesland. Het kerkvolk daar was de toestroom wel gewend. Sedert tien jaar preekte ds. Wilhelmus Schortinghuis daar het *bevindelijk* geloof, riep hij op tot bekeringen en een christelijke levenswandel, en wist de harten van zijn gehoor zo te raken, dat hij door hen *tot boven de wolken werd verheven*.

In het Oldambt tekende zich juist in die tijd een sterk verschil in geloofsopvatting af. In de gevestigde kerken werd dikwijls een dor, orthodox en leerstellig geloof uitgedragen. Daarnaast waren er aanhangers van de *Nadere Reformatie*, een stroming die opriep tot schuld en boete en een levenswandel waarin het geloof centraal stond. Aanhangers van deze bevindelijke stroming, bij wie geloofservaringen uit eigen bevinding heel belangrijk waren, verlieten daarom de kerk en deelden hun gevoelens in huiskamerbijeenkomsten, de *conventikels*.

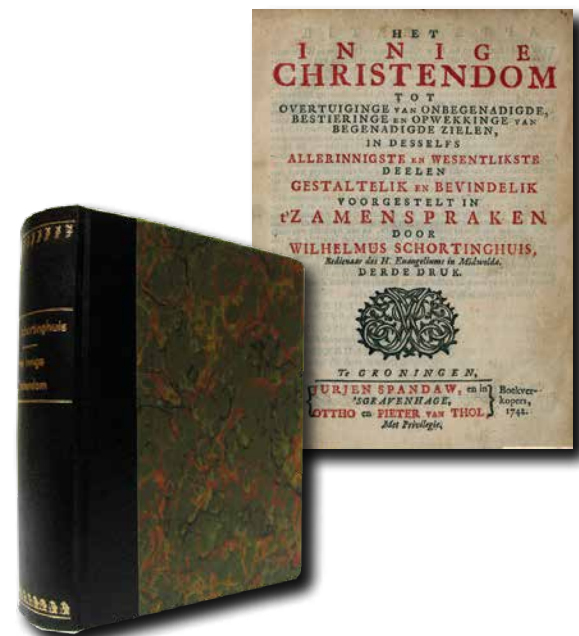
Wilhelmus Schortinghuis, in 1700 in Winschoten als zoon van een bakker geboren, verloor zijn ouders op jonge leeftijd. Zijn pleegouders deden hem

aanvankelijk in de leer bij een zilversmid, maar door toedoen van de predikant daar ging hij naar de universiteit. In 1723 werd hij predikant in Weener en daar maakte hij kennis met het bevindelijk geloof en onderging een radicale bekering. Niet als letterknecht van dorre preken, maar als iemand die *door de genadepijlen van Koning Jezus diep in het hart is getroffen*. Zo sprak hij in het vervolg zijn toehoorders aan.

*“ik wil niet, ik kan niet,
ik weet niet, ik heb niet
en ik deuge niet”*

Voor Schortinghuis' geestverwanten gold een dergelijke krachtdadige bekering als een groot goed en spoedig werd hij gezien als de belangrijkste uitdrager van het zware en sombere *piëtisme*. Door zijn aanhang werd het pad der bekering dikwijls ervaren als een langdurig en moeizaam proces, waarbij steeds onderzoek werd gedaan naar de vraag in welke *staat van genade* men verkeerde. Zo lang door eigen bevinding geen genade werd ervaren, bevond men zich nog in *onbegnadigde staat*.

Toen Schortinghuis naar Midwolda kwam, was de verdeeldheid compleet. In Oostwold, Finsterwolde en Beerta waren de predikanten hem welgezind, maar in Scheemda, Noordbroek, Blijham en Nieuw Scheemda zag men hem als een zwijmelende mysticus en een dweper.

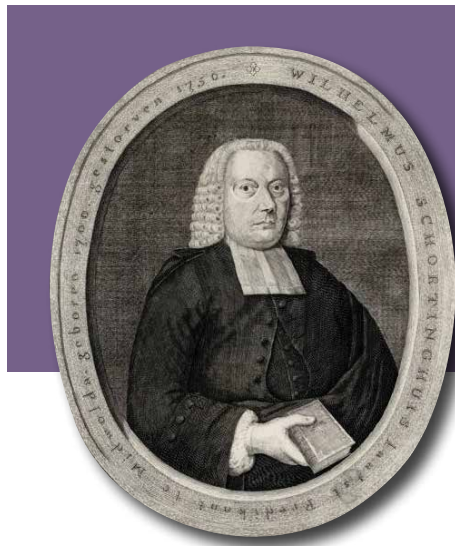
▲ *Het Innige Christendom*

Vooraf op de classis, het regionaal predikanten-overleg, liepen de gemoederen dikwijls hoog op. In Midwolda stroomde het kerkvolk echter toe om het geloof van het hart te beleven.

In 1740 schreef Schortinghuis het boek *Het innige Christendom*, dat onder theologen een ware rel veroorzaakte. Geloofservaring zou belangrijker zijn dan Bijbelkennis en dat de mens niet in staat zou zijn bij te dragen tot zijn eigen heil, ging er bij zijn tegenstanders niet in. Schortinghuis ondervond dan ook grote problemen om de verplichte kerkelijke goedkeuring rond te krijgen.

▲ De kerk van Midwolda

De werken van Schortinghuis worden nog steeds in bevindelijk-gereformeerde kring gelezen. *Het Innige Christendom* beleefde in 1740 zijn eerste druk en werd in 1981 voor de achtste keer herdrukt. Van de *Geestelike Gesangen* uit 1727 kwam in 2002 de achtste druk uit en *De Geborene Christus* uit 1746 werd nog in 2004 herdrukt.

◀ Wilhelmus Schortinghuis

De tegenstanders veroordeelden hem vooral om zijn opvattingen, dat de mens als een naakte en ellendige tot God moet komen, iemand die tot niets in staat is. Schortinghuis vatte dat samen in de beroemde dierbare vijf nieten: *Ik wil niet, ik kan niet, ik weet niet, ik heb niet en ik deuge niet.*

Na de dood van Schortinghuis in 1750, vond in het Oldambt nog een korte opleving plaats van het piëtisme, maar met de komst van de Fransen was de rol van de piëtisten uitgespeeld.